

Світлана Чибирак
(Луцьк)

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО АПАРАТУ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИ ЗБОРІ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДНИКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті простежено процес формування та вдосконалення наукового інструментарію дослідників української традиційно-побутової культури в другій половині ХІХ ст. Указано на основні недоліки та прорахунки в методичному та методологічному забезпеченні народознавців Наддніпрянської України. Окреслено проблематику етнографічних досліджень та охарактеризовано інформативні можливості етнографічних розвідок, що публікувалися в місцевій пресі.

Ключові слова: етнографія, міфологія, Наддніпрянська Україна, анкета, програма, метод польових спостережень.

The article traces the formation and improvement of researchers' scientific instruments of Ukrainian traditional and everyday culture of second of the nineteenth century. The main shortcomings and failures in the methodical and methodological supply of ethnologists of Dnieper Ukraine are specified here. There outlined the problems of ethnographic research and described the informative resources of ethnographic studies which were published in local newspapers.

Keywords: ethnography, mythology, Dnieper Ukraine (Naddniprovyanshchyna), questionnaire, program, method of field observations, the expedition.

В статье раскрыт процесс формирования и совершенствования научного инструментария исследователей украинской традиционной-бытовой культуры во второй половине ХІХ в. Указано на основные недостатки и просчеты в методическом и методологическом обеспечении народоведов Надднепроянской Украины. Очерчена проблематика этнографических исследований, а также охарактеризованы информативные возможности этнографических материалов, опубликованных в местной прессе.

Ключевые слова: этнография, мифология, Приднепровская Украина, анкета, программа, метод полевых наблюдений.

У ХІХ ст. зародилося та розвинулося кілька наукових течій – романтична, позитивістська, реалістична, які дали поштовх формуванню наукових підходів до вивчення культури та побуту різних верств населення.

На початку ХІХ ст. у європейській науці значного поширення набувають ідеї романтизму, починає формуватися міфологічна школа [4, с. 223]. Її прихильники вважали, що міфологія є системою символів, а «подібні явища у фольклорі різних народів вони пояснювали спільною для них давньою міфологією, вважаючи, що всі народи індоєвропейської групи в далекому минулому творили одне плем'я» [25, с. 41]. Ідеї цієї школи сприяли активізації збору та публікації фольклорно-етнографічних матеріалів.

Одним із представників міфологічної школи в Україні був професор Харківського університету О. Потебня, який у дослідженні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (М., 1865) звертається до проблеми походження міфів, методики їхнього вивчення, побудови міфічного сюжету. При дослідженні О. Потебня користується філологічними та історичними методами, а саме: лінгвістичним аналізом і порівняльно-історичним методом. Адже в романтичному народництві історія асоціюється з етнографією, народ є об'єктом етнографічних досліджень.

Із середини ХІХ ст. в українській етнографічній науці відбуваються зміни методологічно-світоглядних напрямів – романтично-етнографічного народництва на позитивістське чи реалістичне народни-

цтво [32, с. 70]. Прихильники позитивістської етнографії (В. Антонович, М. Драгоманов та ін.) другої половини ХІХ ст., в основі якої позитивізм, реалізм, еволюціонізм, заперечують тотожність етнографії і літератури. Основною є теза, що народ – це всі верстви суспільства. Це спричинило появу перших етнографічних праць, присвячених вивченню повсякденного життя та культури міських і сільських ремісників, дрібної шляхти, представників інших національностей, що проживали в Україні. В основу методології наукового реалізму покладено принцип історизму [5, с. 158]. Формується історична школа, яка починає розробляти нові методи (зокрема метод польових спостережень, анкетування та ін.) та підходи до етнографічного дослідження. Здобутки цієї школи використовували й українські науковці.

У 1860–1861 роках у Москві виходить збірка «Старосветский бандурист» М. Закревського (1805–1871) у трьох книгах [15–17], у яких уміщено думи та пісні, прислів'я, приказки й загадки та словник українських ідіом. У цій праці М. Закревський намагався зібрати та систематизувати розкиданий опублікований етнографічний матеріал із видань Г. Ількевича, І. Левицького, М. Максимовича, А. Метлинського, інших науковців та поповнити його власним. Компіляція є початковим етапом аналізу етнографічного матеріалу, тобто етнографічні дослідження виходять на якісно новий науковий рівень.

Про те, що етнографія в 60-х роках ХІХ ст. досягла нового рівня розвитку, свідчить розробка теоретичних проблем науки, зокрема, щодо вдосконалення методики збору та опрацювання матеріалів. Дослідники також аналізують недоліки попередніх робіт, тобто звертаються до історіографії етнографічної науки. Як бачимо, з'являються праці порівняльного характеру, тоді як раніше вони здебільшого носили описовий. Крім того, у дослідженнях простежуються зв'язки української культури з культурою інших народів, серед них і слов'янських. П. Єфименко писав, що лише «зібравши якомога більше фактів про який-небудь предмет з міфології одного народу, потрібно порівняти з фактами про той самий предмет по міфології інших народів і тоді вже робити висновки» [14, с. 23], при цьому бажано мати якнайбільше фактів.

На початку 1860-х років почала активно розроблятися та вдосконалюватися методологія збору етнографічного матеріалу. Долучився до цього процесу П. Чубинський. Він розробив і подав рекомендації щодо методології записування пісень, прислів'їв та казок. Збираючи прислів'я, слід записувати, у якому контексті їх вживають. Записуючи казки, потрібно подавати власний погляд розповідача, який може внести сучасні аспекти в давній переказ [49, с. 63]. Це дає підстави стверджувати перехід етнографічної науки на якісно новий рівень.

Величезну теоретико-методологічну роль і сьогодні відіграє лекція М. Костомарова «Об отношении русской истории к географии и этнографии» [23]. Дослідник обумовлює основні риси історичної науки, її мету, предмет та завдання. Зосередивши свою увагу на головному історичному завданні – вивчати життя людського суспільства, зокрема, досліджувати стан народу в сучасному для нього періоді, що є завданням етнографії, М. Костомаров доходить висновку, що етнографія та історія мають спільний предмет вивчення – духовний бік народного життя [23, с. 361], тому ці науки мають доповнювати одна одну. Отже, М. Костомаров розглядає співвідношення історії та етнографії і доходить висновку, що необхідно розмежувати ці суміжні дисципліни. На думку вченого, занурення в певне оточення має стати основним методом в етнографії для того, щоб краще вивчити «фізіономію» досліджуваної групи. Учений слушно зауважує, що етнографія ще формується як окрема наука, у неї ще погано розвинений порівняльний метод, який є досить важливим в історичній науці.

Для середини 60-х років ХІХ ст. характерний процес накопичення матеріалу, удосконалення методики його збору та формування прошарку збирачів-аматорів і етнографів-професіоналів. Так, з ініціативи Російського географічного товариства, у 1869 році П. Чубинський розгорнув активну організаторську роботу: склав спеціальну широку програму для збирання різноманітного матеріалу зі сфери традиційно-побутової культури та розповсюдив її по установах та серед осіб, що добре знали життя на місцях і могли надати потрібні відомості, а також опублікував її в місцевих періодичних виданнях,

що дало змогу долучити до роботи значну кількість збирачів-аматорів.

Загалом у 60–80-х роках XIX ст. було створено більш ніж два десятки програм-запитальників [6–13; 18; 24; 34–44]. Авторами деяких з них були П. Єфименко, П. Чубинський, О. Русов, М. Зібер та ін. У програмах відображено ступінь накопичення та класифікації фактичного матеріалу. Крім того, вони вказують на те, якою тематикою цікавляться етнографи. Варто зауважити, що увага акцентувалася на духовній культурі українців. Ще Олена Пчілка в 1876 році звернула увагу на те, що галузь етнографії, яка вивчає матеріальний бік життя народу, «значно відстає від літературної» [45, с. 3], тобто тієї, яка досліджує духовну культуру чи фольклор. Це пояснюється тим, що для вивчення матеріальної культури потрібно було значно більше коштів та часу.

На сторінках місцевої преси постійно з'являлися дослідження з традиційно-побутової культури українців. Крім того, щоб акцентувати увагу на важливості етнографічних пошуків, тут друкувалися теоретико-методологічні розробки етнографічної науки. Так, у 1870 році І. Новицький зазначав, що «етнографія – наука досить ще нова» [26, с. 1] й повністю не визначилася зі сферою своїх наукових інтересів. На його думку, важливим інструментом дослідження є програми, що стануть своєрідним посібником з етнографії, допоки не вироблено повної системи наукових досліджень. Експедиції як етнографічний метод допоможуть окреслити напрями наукових робіт. Учений визначає два методи етнографічної роботи – вимірвальний та статистичний. При цьому дослідник наголошує, що на той час «натуралісти більше піклувалися про точність певних спостережень, а етнографи – про щонайбільшу їхню кількість» [26, с. 2]. Тобто в 70-х роках XIX ст. етнографи намагалися зібрати якомога більше емпіричного матеріалу, не дуже звертаючи увагу на його якість та методику збору, отже, відбувається процес нагромадження джерельної бази. Однак можна вже простежити поступовий перехід від цього етапу до етапу систематизації та аналізу, оскільки, як правильно зазначив учений, для свого дослідження П. Чубинський, окрім експедицій та надрукованих програм, створює прості таблиці антропологічних характе-

ристик солдатів, які надсилалися в рекрутські установи [27, с. 2–3].

Деякі дослідники 70-х років XIX ст. Наддніпрянської України, наприклад С. Ніс, ведуть мову про необхідність детального вивчення такої одиниці суспільства, як сім'я, вивчення взаємостосунків між її членами, що стане основою для достовірного етнографічного дослідження. С. Ніс наголошує на тому, що варто «звернути увагу на матеріальний чи господарський бік життя кожної сім'ї» [2]. Тобто дослідник указує на необхідність уведення до сфери наукових інтересів і матеріального боку життя українського народу, а не лише духовного, як було раніше.

У 1870 році І. Рудченко розпочинає публікацію статей, присвячених чумакам, значна частина яких увійшла до ґрунтовної збірки «Чумацкие народные песни» [46]. Дослідник увів до наукового обігу схему, за якою поряд з повним варіантом друкував відмінні рядки, позначаючи їх цифрами й буквами, що дало змогу віддрукувати максимальну кількість варіантів пісень. Крім того, кожна пісня має паспорт (джерело чи місце запису).

Важливим джерелом вивчення особливостей судочинства, демонологічних та світоглядних вірувань і повір'їв населення України є дослідження та судові акти, які зібрав та опублікував В. Антонович [33]. У цьому дослідженні чи не вперше джерелом етнографії є історичні документи, які дозволяють використати ретроспективний метод для відтворення побуту й культури українців у попередні історичні епохи. Ретроспективний метод використав і О. Левицький при дослідженні сімейного побуту та шлюбного права в XVI–XVII ст. в Південно-Західній Русі [19–20]. Цей метод дав можливість відобразити різні вирази сімейного побуту, стосунки між чоловіком і дружиною, їхні права на спадок та на майно при розлученні.

У 1881 році опубліковано працю, присвячену народностям, що населяли південь Росії [29–31]. Автор статті визначає територіальні межі свого дослідження Харківською, Херсонською, Таврійською, Бессарабською, Чернігівською і Полтавською губерніями. Він указує, що на цій території проживає понад двадцять народностей, які відрізняються за походженням, звичаями, мовою та історичною долею.

Значну увагу звернено на малоросів. Дослідник зазначає, що важко локалізувати територію їхнього проживання, оскільки вони на півночі непомітно зливаються з білорусами, а в Карпатах – зі словаками. Проте вчений досить чітко визначив, що українці з погляду фізіології та духовної культури відмінні від росіян та поляків. Щоб довести це твердження, автор статті використовує метод порівняння. Він звертається до антропологічної характеристики українців та росіян, порівнює культуру, особливості фольклору та характер цих двох народів. Дослідник помітив той факт, що дуже рідко трапляються змішані російсько-українські шлюби.

Локально-територіальні особливості рибальства на Півдні України висвітлено в статтях Г. Скадовського [47] та А. Браунера [3]. Так, Г. Скадовський розглядає рибальство на Дніпрі, використовуючи статистичний метод. Він порівняв дані за попередні роки, що стосуються проблеми становища рибальської справи. А. Браунер у своєму дослідженні використовує метод графічного зображення розташування знарядь лову.

М. Огієвський для того, щоб познайомитися із шептухами, їхньою практикою «навіювання» та замовляннями, чи не першим використав метод занурення в сільське середовище. Він удавав із себе хворого, і це дало йому змогу зібрати та узагальнити матеріал з Київської та Волинської губерній. М. Огієвський наводить тексти замовлянь від епілепсії, зубного болю, пристріту. Дослідник зазначає, що характерним для всіх замовлянь є промовляння їх дев'ять чи дванадцять разів тихим монотонним голосом, при цьому шептуха водить рукою по хворому місцю. У разі «падучої хвороби» (епілепсії) хворого накривають чорним покривалом [28].

Вагомий внесок у вдосконалення методів збору етнографічного матеріалу зробив П. Іванов, який особливо наголошував на збиранні та опрацюванні первинного етнографічного матеріалу. Наполягаючи на докладному вивченні народного світогляду, учений уважав за потрібне опрацювати й давні писемні пам'ятки, які містять відомості про світогляд українців. Проте основну увагу дослідник звертав на збирання «місцевих» етнографічних матеріалів «із уст народу» [21, с. 81–82],

тобто на польові дослідження. П. Іванов розпочав свої дослідження з етнографії та фольклористики на початку 80-х років XIX ст., самостійно формував тематику та розробляв методiku опитування, удосконалював техніку запису, проводив анкетування, створив власну мережу кореспондентів (здебільшого це були вчителі). Тому, коли виникло Харківське історико-філологічне товариство, дослідник поділився своїм досвідом з його членами. Так, І. Айзеншток зазначав, що в листах до М. Сумцова П. Іванов давав цінні поради, як краще зібрати матеріал з теми народних ігор. На думку П. Іванова, більш доцільним є видання анкети (у вигляді списку назв відомих народних ігор), у якій учителі відмічали б відомі їм назви й могли дописати ті, які пропущено, і в загальних рисах їх описати. Крім того, П. Іванов відзначав, що спеціалізовані програми-анкети мають бути, по-перше, простими, а не детально розписаними, по-друге, обмежуватися одним предметом [1, с. 104].

Наприкінці XIX ст. М. Сумцов також зауважував на складності заняття етнографією, оскільки ця дисципліна має широку царину дослідження – від праць узагальнювального характеру до вузькоспеціалізованих. Ускладнює роботу етнографа постійний вплив нових етнографічних матеріалів, які не можна ввести в наявну систему, тому слід час від часу повертатися до власних досліджень і доповнювати їх «дрібним, уривковим, своєрідним» та новим матеріалом [48, с. 111].

Отже, починаючи із середини XIX ст., учені-етнографи почали використовувати різноманітні методи дослідження, що лишаються актуальними й сьогодні. Зокрема, стали впроваджуватися порівняльно-історичний та статистичний методи, які застосовувалися при систематизації матеріалів із традиційно-побутової культури. Поряд з поширеним методом опитування, використовують метод безпосереднього занурення в середовище, яке досліджується. Учені також почали послуговуватися програмами й анкетами, тобто відбувається формування науково-методичного апарату та його використання при зборі фольклорно-етнографічного матеріалу. Значну увагу звертали на належне паспортизування зібраного матеріалу.

Література

1. *Айзеншток И. Я.* Фольклорно-этнографическая деятельность П. В. Иванова / И. Я. Айзеншток // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М. : Наука, 1971. – Вып. V. – С. 102–110.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 2 «Нос С. Д.», од. зб. 49; *Нос С. Д.* Етнографічні матеріали (про суть етнографічної науки, звичаї, повір'я, легенди тощо). 1870–1871 рр., 92 арк. Очерки народной жизни на юге России // Южный край. – 1881. – № 112.
3. *Браунер А.* Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда / А. Браунер // Сборник Херсонского земства. – 1887. – № 3. – С. 1–52.
4. *Горленко В., Кирчів Р.* Історія української етнографії / Володимир Горленко, Роман Кирчів. – К. : ПоліграфКонсалтинг, 2005. – 400 с.
5. *Дмитренко М.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми / Микола Дмитренко. – К. : Сталь, 2004. – 384 с.
6. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России / П. Ефименко // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 41. – С. 191–193.
7. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 14. – С. 169–181.
8. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – № 18. – С. 283–293.
9. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 22. – С. 452–459.
10. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 24. – С. 504–510.
11. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 25. – С. 530–535.
12. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 26. – С. 556–563.
13. *Ефименко П.* Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 27. – С. 585–592.
14. *Ефименко П.* Несколько слов о Полисуне / П. Ефименко // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – № 4. – С. 23–24.
15. *Закревский Н.* Старосветский бандурист / сост. Н. Закревский. – М. : в университетской типографии, 1860. – Кн. 1 : Избранные малороссийские и галицкие песни и думы (с приложением нот).
16. *Закревский Н.* Старосветский бандурист / сост. Н. Закревский. – М. : в университетской типографии, 1860. – Кн. 2 : Малороссийские пословицы, поговорки и загадки, и галицкие приповетки.
17. *Закревский Н.* Старосветский бандурист / сост. Н. Закревский. – М. : в университетской типографии, 1861. – Кн. 3 : Словарь малороссийских идиом.
18. *Зибер Н. И.* Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Н. И. Зибер. – К. : Типография М. Фрица, 1875. – 32 с.
19. *З-цкий Н.* К истории семейного быта и брачного права в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веке (извлечено из чтения О. И. Левецкого в Историческом обществе Нестора Летописца 25 марта) / Н. З-цкий // Киевлянин. – 1880. – № 85. – С. 1–2.
20. *З-цкий Н.* К истории семейного быта и брачного права в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веке (извлечено из чтения О. И. Левецкого в Историческом обществе Нестора Летописца 25 марта) / Н. З-цкий // Киевлянин. – 1880. – № 87. – С. 1–2.
21. *Иванов П.* Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру. Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда / П. Иванов // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 81–99.
22. *Кистякивский А. Ф.* Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву / А. Ф. Кистякивский // Университетские известия [оттиск]. – К., 1874. – 51 с.
23. *Костомаров Н.* Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования : в 12 т. – С.Пб., 1867. – Т. 3. – С. 353–377.

24. Краткая программа экономических сведений // Киевские губернские ведомости. – 1869. – № 78. – С. 208.
25. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2001. – 591 с.
26. Новицкий И. Этнографические этюды / И. Новицкий // Киевлянин. – 1870. – № 42. – С. 1–2.
27. Новицкий И. Этнографические этюды / И. Новицкий // Киевлянин. – 1870. – № 43. – С. 2–3.
28. Огиевский М. Из области народной медицины / М. Огиевский // Киевское слово. – 1888. – № 474. – С. 4.
29. Очерки народной жизни на юге России // Южный край. – 1881. – № 40. – С. 1–2.
30. Очерки народной жизни на юге России // Южный край. – 1881. – № 90. – С. 1–2.
31. Очерки народной жизни на юге России // Южный край. – 1881. – № 88. – С. 1–2.
32. Петров В. Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці ХІХ–ХХ ст. / В. Петров // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 4. – С. 70–74.
33. Приложение к журналу заседания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 13 февраля 1873 года. Речь П. П. Чубинского // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Отдела. – Т. 1 : За 1873 год. – К. : типография Императорского университета св. Владимира, 1874. – С. 4–7.
34. Программа для группировки этнографических сведений об южнорусском народе // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 32. – С. 249–250.
35. Программа для собирання историко-географических сведений о населенных местностях Новороссийского края с обращением внимания на этнографические и статистико-экономические данные // Подольские губернские ведомости. – 1884. – № 25. – С. 127–128.
36. Программа для собирання сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – № 41. – С. 51–52.
37. Программа для собирання сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // Подольские губернские ведомости. – 1884. – № 14. – С. 77–78.
38. Программа для собирання сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // Подольские губернские ведомости. – 1884. – № 15. – С. 80–82.
39. Программа для собирання сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // Подольские губернские ведомости. – 1884. – № 17. – С. 90–92.
40. Программа для собирання Этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Русовым. – К. : Типография М. П. Фрица, 1873. – 4 с.
41. Программа по обычному праву // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – № 42. – С. 52–55.
42. Программа по обычному праву // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – № 43. – С. 57.
43. Программа по обычному праву Южнорусского народа // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 32. – С. 249.
44. Программа этнографического описания Юго-западного края // Киевские губернские ведомости. – 1869. – № 79. – С. 211–212; Рудченко И. Чумацкие народные песни. – К. : Типография М. П. Фрица, 1874. – 257 с.
45. Пчілка О. Український народний орнамент: вишивки, тканини, писанки / зібрала О. Пчілка. – Репринтне відтворення першого видання / вступ. ст. Н. Сташенко ; упоряд. В. Комзюк, Н. Пушкар. – Ковель : ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2010. – 36 с.+33 іл.
46. Рудченко И. Чумацкие народные песни / И. Рудченко. – К. : Типография М. П. Фрица, 1874. – 257 с.
47. Скадовский Г. Очерк современного рыболовства в устьях Днепра сравнительно с сороковыми годами / Г. Скадовский // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1887. – № 2. – С. 81–92.
48. Сумцов М. Этнографические заметки / М. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. III. – С. 111–133.
49. Чубинский П. Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста / П. Чубинский // Черниговский листок. – 1861. – № 8. – С. 61–63.